

ћени илустративним фотографијама у боји. Цела књига доноси укупно 229 изванредних фотографија: 56 црно-белих (из старијег раздобља) и 173 у боји. На крају књиге дат је резиме на енглеском језику – *Summary* (стр. 223–224). Ова књига Мирослава Валке – који је иначе добро познат у круговима српских етнолога и балканолога – пружа непосредан и поуздан увид у драматичне социокултурне промене села и сеоског подручја у Моравској области Чешке Републике током

последњих шест-седам деценија, све до наших дана. Својом разуђеном информативношћу и сажетошћу исказа она у много чему има и енциклопедијски карактер, па ће српским корисницима послужити и као трајни приручник. Поред тога, књига је методо-лошки изузетно успешно конципирана, те и у том погледу може бити инспиративна нашим истраживачима проблематике руралне популације и традицијске културе.

Милош Луковић

Саборно гробље у Сентандреји. Прошлост и натписи

Приредили Наташа Вуловић, Марија Ђинђић, Владан Јовановић, Данијела Радоњић и Димитрије Е. Стефановић, Фотографије Иван Јакшић, Уредници академик Војислав Становчић, Димитрије Е. Стефановић, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Музеј Српске православне епархије будимске, Институт за српски језик САНУ, ЈП „Службени гласник“, 2012, 546 стр. : илустр. : 30 x 21

Лета 2012. године из штампарије „Службеног гласника“ изашла је по многим параметрима значајна књига. Значајна, најпре, по својој садржини, предмету који обрађује, грађи коју доноси, по начину на који је грађа представљена и стављена на увид и коришћење заинтересованим савременицима, али и поколењима, и, најзад, по свом обиму, формату и квалитету ликовно-графичке опреме. Наиме, сам по себи изузетан је подухват приређивачког тима ове књиге да трагове вишевековног живота Срба у сентандрејској оази попише и остави за будућност. Конкретно речено, књигу *Саборно гробље у*

Сентандреји. Прошлост и натписи чине написи о историји овога гробља, а уједно Срба исељеника – Сентандрејаца, натписи на споменицима, и то филолошки пренети и са напоредо датим фотографијама споменика са тим натписима, регистарски представљена и обрађена садржина тих натписа, епитафски натписи у сентандрејским црквама и картографски прилози, којима нам се приближава просторни распоред анализираног терена. Све је то сложено на 546 страна неуобичајеног, албумског формата (30 x 21 cm), на кунстдрук хартији, са фотографијама у боји.

Монографија о сентандрејском Српском православном гробљу резултат је дугогодишњег залагања и рада проф. др Димитрија Е. Стефановића и његових сарадника, најпре студената славистике и постдипломаца у Будимпешти, као и наставника Српске основне школе и гимназије „Никола Тесла” у Будимпешти, а потом и сарадника Института за српски језик САНУ: мр Наташе Вуловић, мр Марије Ђинђић, др Владана Јовановића и Данијеле Радоњић. Плодотворна сарадња Музеја Српске православне епархије будимске, који је био центар овога истраживања у Мађарској, са истраживачима из Института одвијала се у оквиру пројекта *Културни идентитет српске националне мањине у Мађарској*, Српске академије наука и уметности, којим је руководио академик Војислав Становчић, и на основу међуакадемијске сарадње између Српске академије наука и уметности и Мађарске академије наука. За фотографије је заслужан Иван Јакшић, фотограф *Српских народних новина* у Будимпешти, а мапу и план гробља израдили су Ерика и Ервин Котхенц.

Припреми текста књиге претходила су, дакле, теренска истраживања. Након иницијалних прикупљања и сређивања натписа, сарадници Института су од 2008. године више пута боравили на терену. По замисли проф. Димитрија Е. Стефановића, ревидирали су грађу претходних истраживача, додали натписе са новооткопаних¹ надгробника,

сачинили дигиталне снимке појединих споменика за потребе филолошке обраде и рашчитавања натписа. Упоредо са овим пословима текли су и послови израде концепције књиге и припреме самог текста, који су пред истраживаче изнели многе дилеме. Пошто културно и језичко наслеђе на сентандрејском Саборном гробљу обухвата распон од три века (најстарији датирани споменик је из 1722. године), у току којег су се смењивали различити типови српског писма и књижевног језика, али и језика других народа, при чему је многе детаље однео и зуб времена, овим посленицима су се наметала питања коју графију користити у рашчитавању натписа, на који начин презентовати рашчитани и реконструисани материјал итд. Начин на који су се приређивачи борили и изборили са недоумицама представља нам сама књига.²

² Њена структура је следећа: „Уместо предговора” (9–10), Димитрије Е. Стефановић, „Из прошлости гробних места и њихових обележја у Сентандреји” (11–25), Димитрије Е. Стефановић, „Саборно гробље” (26–45), „Положај” (27), „Споменици” (27–28), „Из прошлости” (28–30), „О језику натписа” (30–38), „Клесари и трговци надгробним споменицима” (38–39), „Извори и литература уз студије” (40–44), „Списак ликовних и картографских прилога” (45), „Натписи” (47–475), „Начела издања натписа” (477–478), „Регистри уз натписе” (479–495), „О регистрима” (479–481) [1. Лична имена (482–485), 2. Презимена и очинства (485–490), 3. Упокојени свештеници (490–491), 4. Носиоци племићких титула (491), 5. Занимања, звања, друштвени положаји, титуле, чиновни, неке похвалне квалификације и установе (491–492), 6. Конфесионалне припадности, етници, ктетици, насеља, области и земље (493), 7. Називи родбинских односа и породичних стања

¹ Труд и интересовање проф. Стефановића и његових сарадника утицали су на то да се гробље очисти и уреди, а специјалном машином за идентификовање камена лоцирано је и откопано још споменика.

Након наслова „Уместо предговора” (9–10), који доноси историјат овога подухвата и помиње институције и појединце који су му пружили подршку, повест о вечним коначиштима Сентандрејаца отвара се текстом Димитрија Е. Стефановића – „Из прошлости гробних места и њихових обележја у Сентандреји”(11–25). Овај део доноси историју и судбину српских богомоља у Сентандреји и гробаља формираних при њима. Улогу првих гробљанских простора имале су порте око ових цркава. Извори за оваква сазнања, поред досад сачуваних надгробних споменика, налазе се у сачуваним матичним књигама умрлих седам сентандрејских цркава, у оновременим записима и сличној архивској грађи, картама, литератури и локалном усменом предању.

Аутор овде подсећа на то да су Срби који су се у јесен 1690. године, после Велике сеобе, обрели у околини Сентандреје морали суочити са организацијом и устројством свих видова и облика живота, те и сахрањивања. Такође, Срби су са собом донели мошти светих: Раваничани – Светог кнеза Лазара, Крушедолци – Светих Бранковића, и Хоповчани – Светог Теодора Тирона, тако да су прве подигнуте богомоље имале намену да се у њих положе мошти светих донете из матице, а такође су у

њима и њиховим портама сахрањивани свештенство и истакнути људи.³ Након Сеобе, у Сентандреји и Збегу подигнуто је осам богомоља за које се зна, најпре од дрвета, а потом и од чврстог материјала: црква брвнара Светог Луке, у коју су положене мошти Светог кнеза Лазара⁴; Благовештенска / Грчка / Крушедолска (изграђена од камена 1752), у којој су биле мошти Светих Бранковић, Хоповачка или Николајевска (од камена изграђена 1746, на месту дрвене из 1692. године), некада са моштима Светог Теодора Тирона⁵; Саборна /

³ У новој постојбини сахрањивање се обављало у складу са учењем цркве, али и са фунерарном традицијом и обичајима донетим из постојбине, што није било у складу са фунерарном културом њиховог окружења (рецимо, сахрањивање у отвореним сандуцима итд.). У духу просветитељства, у царевини су донете уредбе које су се односиле на начин сахрањивања и чијем су се поштовању Срби обично одупирали.

⁴ Брвнара богомоља Светог Луке или Раваничка црква, у којој су до 1697. године биле мошти кнеза Лазара, нестала је у поплави 1838. године, али је близу тог места већ 1798. био подигнут спомен-крст. Некада је на том месту на Лучиндан бивало водосвећење, а шира околина цркве брвнаре носила је назив Раваничка махала. Сећање на то је данас осведочено у називу Крст цара Лазара (Lázár cár keresztje) и у званичном називу трга – Трг цара Лазара (Lázár cár tér).

⁵ Аутор је посебну пажњу посветио судбини моштију у Сентандреји и изнео нека своја запажања: „У вези са изнесеним подацима и претпоставком о месту полагања моштију Теодора Тирона после Сеобе у Сентандреји поставља се питање: ако је ранија Хоповачка богомоља стварно подигнута 1692. године, а нема разлога да се у то сумња, која је била судбина моштију у времену између јесени 1690. и 1692. године? Питање се јавља и у вези са податком о усменом предању

(493–494), 8. Клесари и трговци надгробним споменицима (494)], „Скраћенице” (495), „Резимеи на српском, мађарском, руском, немачком и енглеском језику” (497–518), Фототипски прилог (519–540) – Димитрије Е. Стефановић, „Епитафи у српским црквама и портама у Сентандреји” (521–540), „Картографски прилози уз студије и натписе на Саборном гробљу” (541).

Београдска / Успенска црква (од камена израђена већ 1690. године, а данашња зграда између 1757. и 1764. године); Пожаревачка црква (подигнута 1749. од камена); Преображенска или Табачка црква (градња од камена започета 1741); Ћипровачка црква (градња започета 1791), и у насељу Збег – Збешка црква Силаска Светог духа (од камена подигнута 1738). Према подацима из матичних књига, у свим овим црквана практиковано је сахрањивање угледних људи, као и у њиховим портама. У самој Саборној цркви сачувана су многа обележја гробних места (сахрањивани су епископи и црквени великодостојници), а сахрањивање у црквеној порти успостављено је након Велике сеобе, о чему сведочи камена плоча откривена у јужном делу порте, исклесана 1698. или 1696. године, и у њеној близини један двадесетак година млађи споменик, са кога се натпис први пут доноси у овој књизи. Последње сахране у порти обављале су се у првој деценији 19. века. Ближе или даље од цркава била су установљена и освештана општа гробља, где су сахрањивани људи без свештеничких и племићких достојанстава. Према подацима из матичних књига, зна се за следећа општа гробља: два

збешка, Оповачко, Пожаревачко, Саборно, Преображенско гробље и два ћипровачка гробља.

Након прве студије, која нам представља начин сахрањивања и формирање гробаља, Димитрије Е. Стефановић се у наредној студији – „Саборно гробље” (26–45) усредсређује на Саборно или Српско гробље (мађ. Szerb temető), неколико стотина метара северно од Саборне цркве, на његов положај, надгробна обележја и натписе на њима, што је обрађено под поднасловима „Положај” (27), „Споменици” (27–28), „Из прошлости” (28–30), „О језику натписа” (30–38) и „Клесари и трговци надгробним споменицима” (38–39). Наиме, данас је Саборно гробље једино активно гробље, мада су се и раније парохиијани других цркава сахрањивали на овом гробљу, али су и посмртни остаци са других гробаља преношени на ово (нарочито са Пожаревачког, на коме је последња сахрана заведена 1946. године, а на чијем је месту касније изграђена гимназија) (уп. стр. 29). Ово је једноконфесионално гробље, али не и једноетничко; наиме, осим Срба, овде су се сахрањивали и други упокојени православне вере (Цинцари, Бугари, Руси). Иноверци овде почивају по изузетку, ако су у крвном сродству са неким од преминулих православних.

Надгробна обележја била су од различитих материјала: дрвета, метала и камена, с тим што су она од дрвета брзо пропала и траг гробног места се губио. Најстарији и најтрајнији су надгробници од различитих врста камена. Натписи на усправним споменицима, постављеним изнад главе покојника, окренути су ка истоку. Крст је обележје највећег броја гробних места, било да је споменик

према којем се Хоповачка црква из непознатих разлога називала и 'раваничком'. Оба питања, на која засад нема одговора, могла би навестити и померања у распореду моштију светих по црквама током њиховог налажења у Сентадреји” (18). Такође, разлоге за сразмерно велики број православних цркава проф. Стефановић види у томе што су три цркве, од осам изграђених након Сеобе, биле надгробне и вероватно су парохиијску улогу добиле по повратку моштију у матицу.

крстоликог облика (најстарији је из 1740. године, бр. 406), било да је уклесан, или да је посебно додат, што је одлика новијих споменика. Осим крстоликих, обликом се, као и натписом на предњој страни, издвајају срцолики споменици. Они се појављују у Угарској у првој половини 18. века, а раширили су се у другој половини тог века под утицајем аустријског барока, и израђивани су и кроз 19. век. Такође су касније клесани споменици у виду обелиска. Осим исклесаног крста, на неким се налазе христогорами, а на неким су фигуралне представе. Најстарији датирани споменик, који је откривен приликом последњих ископавања, јесте споменик Теодору абацији (или Абацији) из 1722. године (бр. 95). Најмање је датираних споменика из 18. века, а из 19. нешто мање него из 20. века, мада има доста оних без ознаке датума.

Веома важан поднаслов у студији „Саборно гробље” јесте „О језику натписа” (30–38), који даје допринос филологији и историји српског књижевног и народног језика. Језички материјал посведочен на надгробницима представља драгоцен извор за проучавање и праћење историје писма и графије (заступљености и смењивања црквене и грађанске ћирилице), за праћење фонетских и морфолошких језичких црта, смењивање језичких идиома у другој половини 18. века и у 19. веку (српскословенски, рускословенски, славеносрпски, српски народни језик), итд. Такође, са ових натписа ишчитавамо значајне податке за лексичка истраживања, нарочито ономастичка, с обзиром на то да су

на натписима били подаци о имену и презимену упокојеног, времену његовог рођења и смрти, често и о његовом занимању, титули и сл., а понекад и подаци о ономе ко сахрањује и подиже споменик.⁶ Развијенији и опширнији натписи представљају грађу за изучавање језика епитафа као стилског жанра.

Ова грађа посредно пружа културно-историјске, етнографске, социолошке и др. податке. Рецимо, на основу језика натписа може се пратити степен очувања идентитета и процес етничке и језичке асимилације српске заједнице у Сентандреји, затим, процес стварања грађанског друштва итд.

Утицај ширег културног амбијента утицао је и на појаву натписа на различитим језицима. У првој половини 19. века посведочени су мађарски, латински и немачки, а с краја 19. века – и руски. Неретко

---

⁶ Последњих година појавило се неколико текстова на основу овога материјала, чији су аутори приређивачи представљене монографије: *Сентандрејски епитафи*, Интервју са Наташом Вуловић, Маријом Ђинђић и Владаном Јовановићем, Епархија будимска, 16, Сентандреја–Будимпешта 2008, 32–34; Наташа Вуловић, Марија Ђинђић, Владан Јовановић, Данијела Радоњић, *Филолошка истраживања на српском градском сентандрејском гробљу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 74, Београд 2009, 309–314, Наташа Вуловић, Марија Ђинђић, Данијела Радоњић, *О називима за занимања, звања и занате на епитафима српског сентандрејског гробља*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 76, Београд 2010, 131–136; Владан Јовановић, *О неким културолошким аспектима лингвистичких истраживања старих сентандрејских надгробних натписа*, Језик књижевност идентитет, Језичка истраживања, Зборник радова, Ниш 2009, 153–158.

се о угледном покојнику⁷ говори на више језика, од којих је један обавезно црквено-словенски или славеносрпски. У 20. веку има више натписа на већинском мађарском језику, потом и на руском, бугарском, и по један на немачком и француском. Што се писма тиче, наравно, најзаступљенија је ћирилица – црквена и грађанска (српска, руска и бугарска), али се срећу и споменици писани латиницом (само два из 20. века су на српском, а други су на страним језицима), али и један споменик на немачком, са натписом изведеним готицом.

Без обзира на сажетост и концизност језичких података, у већини случајева је могуће одредити тип језичког идиома на натписима и пратити њихово смењивање. Текстови прве половине 18. века носе језичка и графијска обележја српскословенског језика. Доминира једнојеровски систем, користи се лигатура за обележавање гласовне групе *ja*, графема *ћ* за /h/ у презименима, на месту *jata* налазимо изговорно *e*, среће се српска волакализација са *a* (*Павалъ*), треће лице множине презента често нема наставак *тъ* итд. Од краја прве половине 18. века (од 1740) и у другој половини овог века претежно су присутни епитафи на рускословенском језику. Неке њихове језичке одлике су следеће: писање дебелогa јера на крају речи и после сугласника, презимена на *-ић* пишу се са *-ич*, среће се графема *я* итд. Ова

традиција је присутна и у 19. веку, до његове седме деценије (последњи споменик је из 1868. године), а онда место уступа славеносрпском и српском народном језику. Из друге деценије 19. века сачувани су споменици на славеносрпском језику, исклесани грађанском ћирилицом. Славеносрпски натписи се јављају међу бројнијим рускословенским у првим деценијама 19. века, а у петој и шестој деценији они превладавају, али од тог времена расте и број натписа на српском народном језику. Најстарији натпис на српском народном језику је из 1835. године, а најранији исписан реформисаним правописом је из 1861. године.

Такође, на споменицима су свој траг оставили и клесари и трговци надгробним натписима (њих око 15). Рецимо, нарочито су у другој половини 19. века на овом гробљу били заступљени споменици које су израдили чланови породице Геренадаи, а у 20. веку је свој потпис на многе ставио Ј. Леви.

Након ове две студије и библиографских података следи срж монографије – „Натписи”, односно – 425 фотографија споменика и поред њих рашчитаних натписа. Споменици су означени бројевима, како би се могли идентификовати на приложеној мапи гробља на крају књиге.

Следећи текстуални део доноси начела издања натписа која су примењена у овој књизи. Наиме, њени приређивачи су тежили да, по могућности, сачувају оригинална писма, графију, правопис, донекле и облике писма (слогове), однос између малих и великих слова, оригиналну интерпункцију (без пратећих украса) и оригинални

⁷ Такође је, по сведочењу Јакова Игњатовића у његовим *Мемоарима*, српски језик био језик високих кругова и престижа.

распоред редова. На местима где је препознатљив, бележи се и редак „пајерак” (?). Сачувана је титла у случају означавања слова у бројној вредности. С тим у складу, натписи исписани црквеном ћирилицом у том су фонту и доношени, а коришћен је верзал и курент да би се што више приближио изглед натписа. Реконструкције су давале у загради, а словне грешке, које су могле бити очекиване јер клесари углавном нису били Срби, исправљане су у напоменама испод самог натписа. Сваки натпис је завршен тачком, без обзира на то што је на споменику нема.

Посебну вредност књизи дају регистри, који су тако конципирани и израђени да омогућавају коришћење споменичке грађе за праћења различитих језичких, али и нејезичких појава. Регистри су дати тематски, са по три списка, онако како је дато у рашчитаним натписима: ћирилицом, црквеном ћирилицом и латиницом, а поред регистарске јединице наводи се број (тј. бројеви) споменика у којима се она јавља. По својој природи, ови регистри су претежно именички: 1. Лична имена (482–485), 2. Презимена и очинства (485–490), 3. Упокојени свештеници (490–491), 4. Носиоци племићких титула (491), 5. Занимања, звања, друштвени положаји, титуле, чиновни, неке похвалне квалификације и установе (491–492), 6. Конфесионалне припадности, етници, кретици, насеља, области и земље (493), 7. Називи родбинских односа и породичних стања (493–494), 8. Клесари и трговци надгробним споменицима (494). Једино у регистру 5. и 6. налазимо и придевске лексеме. Облици лексема се наводе у свом канонском облику

– номинативу јединице, а уколико је на споменику та лексема потврђена у неком зависном падежу или номинативу множине, када је реч о апелативној лексици, подвучен је број споменика. Реконструкција је условна, јер од више номинативних варијанти неког имена имамо исте зависне падеже. Ови регистри погодни су за сагледавање, првенствено, антропонимије (на пример, који је однос народних, словенских имена и црквених, који су начини грађења презимена и очинства итд.), али и топонимије, тематских група речи, као што су родбински односи, занати и сл., затим за посматрање удела стране лексике итд. Свакако, текстови самих натписа требало би да подстакну и друга граматичка – фонетска, морфолошка и синтаксичка, као и лексичка и стилистичка проучавања (рецимо, не треба запостављати глаголе: којим се све глаголима исказује завршетак животног циклуса, који су све синоними за глагол *почивати*, колика је међузависност употребе тих лексема и типа језичког идиома којим је натпис исклесан итд.). Прикупљени натписи нуде релевантну грађу за дијахронијске језичке дисциплине.

Срж ове монографије још једном се даје и у одељку „Резимеи” (499–518), и то – осим на српском – и на мађарском, руском, немачком и енглеском језику, што ће књигу приближити и учинити доступном свима који су заинтересовани за српску језичку и културну баштину.

Књигу свакако употпуњује и фототипско издање студије Димитрија Е. Стефановића, „Епитафи у српским црквама и портама у Сентандреји” (521–540), која доноси описе епитафа, насталих

између 1731. и 1976. године, као и њихове фотографије.

Историји и стању сентандрејске некрополе аутори – проф. Димитрије Е. Стефановић, Наташа Вуловић, Марија Ћинђић, Владан Јовановић и Данијела Радоњић, пришли су као филолози и као лингвисти, али уз то је ова

књига донела и бројне информације из палеографије, епиграфије, историје, културне и црквене историје, а грађа из ње требало би да заинтересује и историчаре, историчаре уметности, етнологе и етнографе, социологе, и друге. Трудом приређивача сачувани су трагови бивствовања некада бројне и богате српске заједнице у Мађарској. Књига представља дуг прошлости и залог за будућност.

Марина Спасојевић

Љиљана Гавриловић, *Музеји и границе моћи*

Библиотека XX век (ур. Иван Чоловић), Београд 2011, с. 192.

Књига Љиљане Гавриловић – *Музеји и границе моћи* трећа је у низу коју је ауторка посветила истраживањима музеја и различитих аспеката музејског рада – теми која је код нас дуго била готово сасвим занемарена. Мада она на почетку истиче да се последњих година ствари на том плану ипак померају, да питања музеја постају атрактивна и за овдашње научнике, да се појављују нови текстови и нови приступи, неке веће, значајније књиге домаћих стручњака, пре свега историчара уметности и музеолога, још увек не постоје. Тиме је важније нагласити чињеницу да иза овога подухвата, коме је циљ – како пише у уводу – да допринесе „проналажењу бољих путева од музеја до публике, између онога што људе интересује и онога чиме се музеји баве”, стоји антрополошкиња. Могло би се рећи

да је баш управо Љиљана Гавриловић имала најбољу основу да напише једну овако добру музеолошко-антрополошку студију. Будући да је више година радила и као кустос у музеју, на најуспешнији начин је своје теоријско знање спојила са личним искуством, не посматрајући предмет истраживања са академске дистанце, већ као познавалац музејске праксе изнутра.

У десет есеја сабраних у овој књизи, ауторка разматра више сложених тема – од оних које се тичу односа између музеја и друштва, и политика идентитета, те с њима повезаних начина на који се схватају културно наслеђе и функција музеја, до преиспитивања места музеја у савременом свету и веза између музеја и популарне културе. Ту је и увид у разилажења и укрштања путева антропологије и музеологије